

Mariusz Matyka, Jerzy Kopiński, Stanisław Krasowicz, Artur Łopatka

*Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy
w Puławach*

**OBSZARY SPECYFICZNE JAKO DETERMINANTA REGIONALNEGO
ZRÓŻNICOWANIA I PERSPEKTYW ROZWOJU POLSKIEGO ROLNICTWA***

Słowa kluczowe: rolnictwo, obszary specyficzne, regionalne zróżnicowanie, konkurencyjność

Wstęp

W ostatnim okresie w literaturze ekonomiczno-rolniczej często poruszane są problemy regionalnego zróżnicowania rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. Szereg prac dotyczy aktualnego zróżnicowania produkcji rolniczej w Polsce rozpatrywanego przez pryzmat uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych (8, 12, 13, 14), a także historycznych (10).

Inna grupa prac poświęcona jest ocenie wpływu Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) na sytuację produkcyjną i ekonomiczną gospodarstw rolniczych w różnych regionach kraju (3, 6, 17).

Można również spotkać opracowania dotyczące czynników decydujących o skuteczności wdrażania różnych instrumentów WPR w regionach (1). Część prac ma jednak charakter fragmentaryczny, a ich autorzy ograniczają analizy do wybranych regionów kraju lub określonych instrumentów WPR (4, 16). Stosunkowo nieliczne są opracowania poświęcone perspektywicznym kierunkom rozwoju rolnictwa z uwzględnieniem specyfiki i zróżnicowania regionalnego tego działu gospodarki narodowej (6, 7, 9). Ponadto wielu autorów nie dostrzega wewnętrznego zróżnicowania regionów, związanego między innymi z występowaniem obszarów specyficznych. Brakuje opracowań przedstawiających w sposób kompleksowy charakterystykę obszarów specyficznych, na których rozwój produkcji rolniczej napotyka szereg ograniczeń.

* Opracowanie wykonano w ramach zadania 2.5 w programie wieloletnim IUNG-PIB.

Za szczególnie cenne uznać więc należy podjęcie z inicjatywy GUS zespołowego opracowania poświęconego charakterystyce rolnictwa na obszarach specyficznych (15). W tej pracy do obszarów specyficznych zaliczono:

- obszary objęte ochroną przyrody,
- poldery rzeczne,
- obszary podmiejskie,
- obszary problemowe,
- obszary górskie i podgórskie.

Każdy z wyodrębnionych typów obszarów ma wyraźnie zarysowaną specyfikę, która w sposób istotny decyduje o stanie aktualnym oraz perspektywach rozwoju produkcji rolniczej. Obszary specyficzne, występujące z różnym nasileniem w poszczególnych regionach Polski, są czynnikiem decydującym o aktualnie istniejącym regionalnym zróżnicowaniu rolnictwa. Będą też wyznacznikiem perspektywicznych możliwości rozwoju rolnictwa i jego konkurencyjności.

Celem pracy było przedstawienie wpływu obszarów specyficznych na regionalne zróżnicowanie polskiego rolnictwa i wykorzystanie potencjału sektora w aspekcie możliwości zwiększania konkurencyjności.

Podstawowe źródło informacji stanowiły wyniki prac zespołu, który przygotował monografię pt. „Rolnictwo na obszarach specyficznych” (15). Wykorzystano również wyniki badań różnych autorów cytowane w literaturze, dane statystyczne GUS oraz zasoby informacji o środowisku rolniczym Polski i stanie agrochemicznym gleb (14, 19). Różnorodność danych źródłowych pozwoliła na opracowanie rolniczej charakterystyki obszarów specyficznych.

Charakterystyka rolnictwa na obszarach specyficznych

Wskazanie wpływu obszarów specyficznych na perspektywiczne kierunki rozwoju rolnictwa w regionach i jego konkurencyjność wymaga przedstawienia charakterystyki i udziału poszczególnych typów tych terenów.

Pierwszą grupę stanowią obszary objęte ochroną przyrody w zakresie wyznaczonym przez polskie i unijne prawo. W Polsce oprócz obszarów Natura 2000 występuje 9 form ochrony przyrody, a ich obszar stanowi łącznie 32,5% powierzchni kraju. Największy udział w ogólnej powierzchni obszarów ochrony przyrody stanowią obszary chronionego krajobrazu (69,0%) oraz parki krajobrazowe (24,7%). Pozostałe formy mają niewielki udział w powierzchni obszarów chronionych. Obszary sieci Natura 2000 zajmują łącznie niemal 20% powierzchni kraju. Rolnicy gospodarujący na tych obszarach zobowiązani są do przestrzegania obowiązujących przepisów prawnych zawartych w ustawodawstwie krajowym i wspólnotowym. Są to mniej lub bardziej restrykcyjne wymagania związane z ochroną środowiska, których konieczność przestrzegania wpływa na prowadzoną na obszarach chronionych działalność rolniczą. Obszary te cechują się ponadto wysokimi walorami przyrodniczymi, występowaniem półnaturalnej szaty roślinnej, mozaiką krajobrazu zawierającą zarówno użytki rolne,

jak i lasy, zadrzewienia, naturalne łąki itp. Prowadzona na obszarach chronionych gospodarka rolna ma nierzadko charakter ekstensywny.

Największy udział gmin zaliczonych do obszarów specyficznych, na podstawie powyższego kryterium, posiadają województwa: świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i podkarpackie. Mniejszym ich udziałem charakteryzują się województwa: podlaskie, zachodniopomorskie, gdańskie, małopolskie i lubuskie. Najmniejszym procentowym udziałem gmin specyficznych charakteryzują się województwa: kujawsko-pomorskie, łódzkie, opolskie.

Drugi typ to poldery rzeczne, a więc obszary potencjalnie zalewowe. W skali gospodarstwa rolnego położenie dużej części użytków rolnych na obszarach podmokłych, zalewowych powoduje wzrost udziału użytków zielonych w strukturze użytkowania gruntów i w pewnym stopniu wymusza określone ukierunkowanie produkcji. Ponadto obszary o płytko położonym zwierciadle wód gruntowych są narażone na okresowe podtapianie w czasie roztopów lub w następstwie ulewnych deszczy, co uniemożliwia lub opóźnia wykonywanie zabiegów agrotechnicznych bądź zbiorów plonów.

Gminy zaliczone do specyficznych ze względu na położenie na obszarach zalewowych występują generalnie w obrębie rozległych dolin rzecznych większych rzek nizinnych. Rzeki górskie i wyżynne ze względu na duży spadek poprzeczny nie tworzą szerokich dolin, przez co w niewielkim stopniu wpływają na poziom wód gruntowych w przyległych obszarach. Większe skupiska gmin spełniających to kryterium obserwujemy w sąsiedztwie dolnych odcinków rzek Odra i Warta, przecinających woj. lubuskie, w dolinie Bugu oraz częściowo Wisły w woj. mazowieckim, w dolnym odcinku rzeki San w woj. podkarpackim, oraz w dolinie Biebrzy w woj. podlaskim. Wyraźnym, zwartym obszarem gmin zaliczonych do specyficznych wyróżniają się Żuławy Wiślane, gdzie z racji genezy powstania na przeważającej części obszaru zwierciadło wód gruntowych zalega tuż pod powierzchnią gruntu.

Strefa podmiejska stanowi formę przejściową pomiędzy miastem a obszarem wiejskim. Niejednorodność strefy podmiejskiej powoduje, iż w literaturze przedmiotu funkcjonuje wiele definicji tego obszaru. Jedne bazują na powiązaniach społecznych i ekonomicznych z miastem, inne zaś na cechach społeczno-gospodarczych odróżniających je od otaczających terenów wiejskich. Łącząc różnorodne definicje obszarów podmiejskich, można je opisać zbiorem kilku cech, takich jak:

- koncentracja ludności – większa niż na wsi, mniejsza niż w mieście;
- zróżnicowanie struktury zawodowej z dużym udziałem działalności pozarolniczej;
- urbanizacja obszaru;
- systematyczne dojazdy ludności do miasta;
- współwystępowanie miejskich i wiejskich form osadniczych.

Do obszarów specyficznych zaliczono głównie gminy w otoczeniu aglomeracji Warszawy, Trójmiasta, Poznania, Górnego Śląska, Krakowa, Łodzi i Wrocławia, a także dużych miast, jak np. Toruń, Bydgoszcz, Lublin.

Kolejną grupę stanowią obszary problemowe. Ograniczenia przyrodnicze lub organizacyjno-ekonomiczne rozwoju produkcji rolniczej mają istotny wpływ na poziom uzyskiwanych dochodów oraz jakość życia ludności wiejskiej. Obszary, na których występują niekorzystne uwarunkowania o charakterze przyrodniczym, organizacyjnym, ekonomicznym lub społecznym określane są mianem obszarów problemowych rolnictwa. Charakteryzują się one warunkami naturalnymi, które utrudniają prowadzenie działalności rolniczej, w tym przede wszystkim ograniczają możliwości uprawy niektórych roślin. Rzutują one na organizację pracy, poziom plonów i efektywność ekonomiczną gospodarki rolnej. Rozpoznanie takich terenów można dokonać za pomocą różnych wskaźników oceniających środowisko naturalne dla potrzeb rolnictwa. Przy wydzieleniu obszarów problemowych rolnictwa (OPR) w Polsce uwzględniono warunki przyrodnicze, antropogeniczno-agrarne i organizacyjno-przestrzenne, limitujące działalność rolniczą. Podstawą ich wydzielenia były czynniki mające istotny wpływ na jakość i poziom produkcji rolniczej, degradację gleby, efekty ekonomiczne i racjonalne wykorzystanie obszarów wiejskich (5).

Do OPR włączono gminy, w których łącznie co najmniej 50% powierzchni użytków rolnych spełnia przynajmniej jedno z poniższych kryteriów (2):

- zaliczone do strefy ONW nizinnej II (określone jako skrajnie niekorzystne dla rolnictwa) na podstawie wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP) o wartości ≤ 52 pkt, oraz strefy górskiej i specyficznej (19);
- niska zawartość próchnicy $< 1,3\%$;
- silne zakwaszenie gleb $\text{pH} < 4,5$;
- zagrożenie erozją wodną w stopniu średnim i silnym;
- zanieczyszczenie metalami śladowymi (zgodnie z kryteriami Rozporządzenia Ministra Środowiska z 9 września 2002 r. Dz.U. 2002 nr 165 poz. 1359) (18);
- rozdrobnienie struktury przestrzennej gospodarstw (powierzchnia gospodarstwa w gminie w przedziale 1–10 ha, liczba działek większa od 4, a średnia powierzchnia działki mniejsza od 2,5 ha);
- w przypadku obszarów zanieczyszczonych metalami śladowymi udział użytków rolnych spełniających to kryterium zmniejszono do 10%.

Najwyższym odsetkiem gmin spełniających kryterium OPR charakteryzują się województwa: małopolskie, podkarpackie, świętokrzyskie, mazowieckie, podlaskie, lubelskie, łódzkie i pomorskie, a najniższym: zachodniopomorskie, lubuskie, kujawsko-pomorskie i warmińsko-mazurskie.

Specyficzną grupę tworzą obszary górskie i podgórskie występujące w południowej części Polski, a także w woj. świętokrzyskim.

Prowadzenie gospodarki rolnej na obszarach górskich i podgórskich różni się znacznie od tej prowadzonej na obszarach nizinnych. Występują tu liczne utrudnienia naturalne wpływające na rozwój rolnictwa, takie jak: znaczne deniwelacje terenu utrudniające uprawę roślin oraz wywołujące procesy erozji, niekorzystne warunki klimatyczne, oraz ograniczenia natury organizacyjnej, jak np. silne rozdrobnienie

gospodarstw i działek, duży udział trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych.

Obszary górskie i podgórskie zostały wyznaczone na obszarach użytków rolnych na podstawie numerycznego modelu terenu o rozdzielczości 40 m. Zakresy wysokości nad poziomem morza przyjęto, nawiązując do zasad wydzieleni obszarów ONW. Gminę zaliczono do obszarów specyficznych, jeśli co najmniej 50% powierzchni UR w gminie położonych jest na wysokości 300 m n.p.m. lub więcej. Na tych obszarach wyodrębniono następujące strefy:

- strefa górskie – to obszary gdzie co najmniej 50% powierzchni UR znajduje się na wysokości 500 m n.p.m. lub więcej;
- strefa podgórska 1 – wyznaczona jest tam, gdzie co najmniej 50% powierzchni UR położonych jest na wysokości 350 m n.p.m. lub więcej;
- strefa podgórska 2 – stanowi uzupełnienie powyższych obszarów (obszar przejściowy).

Udział poszczególnych typów obszarów specyficznych według województw przedstawiono w tabeli 1.

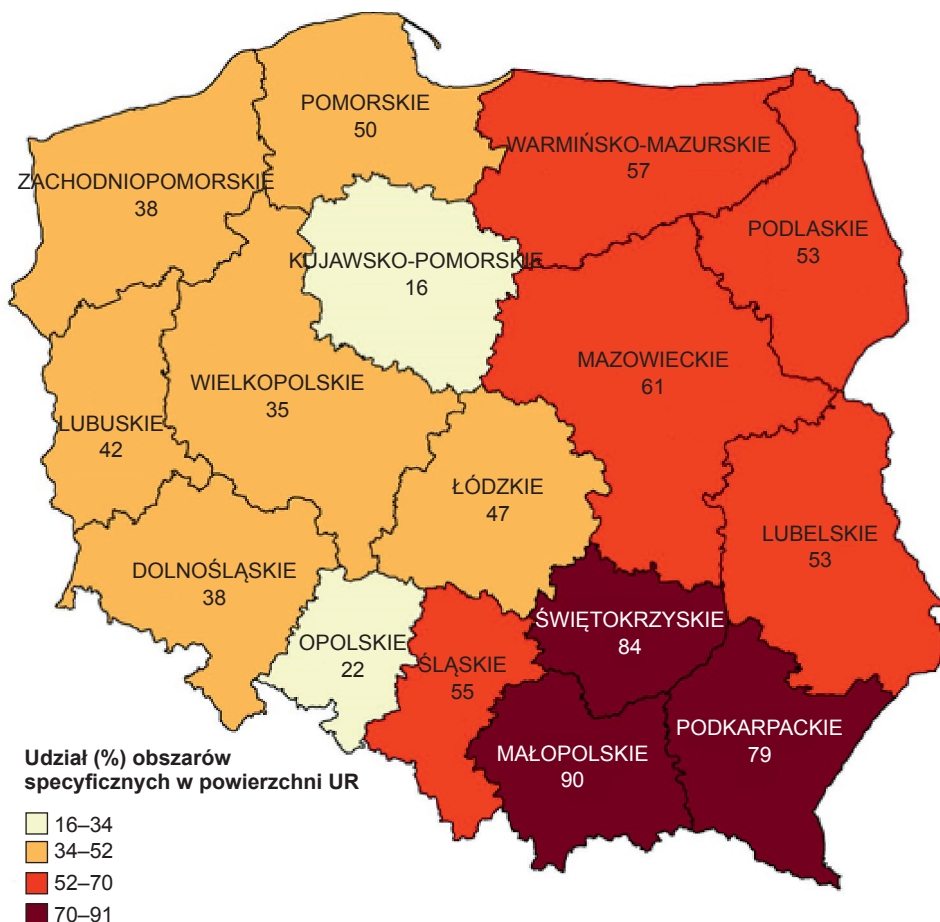
Tabela 1

Udział poszczególnych typów obszarów specyficznych (w % UR)

Województwo	Typ obszarów specyficznych					
	objęte ochroną przyrody	potencjalnie zalewowe	podmiejskie	problemowe (OPR)	górskie i podgórskie	specyficzne razem
Dolnośląskie	15,8	5,0	8,8	15,4	16,2	37,5
Kujawsko-pomorskie	8,3	2,1	4,0	5,9	0,0	16,4
Lubelskie	20,8	3,0	2,8	41,6	0,0	52,8
Lubuskie	27,9	27,5	1,4	3,0	0,0	41,8
Łódzkie	10,2	0,8	2,3	40,8	0,0	46,7
Małopolskie	35,5	1,6	22,1	76,8	46,6	90,3
Mazowieckie	21,5	10,9	7,0	49,0	0,0	61,1
Opolskie	9,1	3,4	0,0	10,2	1,1	22,4
Podkarpackie	40,7	17,1	0,9	58,8	24,6	79,3
Podlaskie	24,5	7,4	1,3	46,5	0,0	53,3
Pomorskie	24,2	14,7	12,0	26,4	0,0	50,3
Śląskie	28,5	3,6	13,3	37,5	10,8	54,7
Świętokrzyskie	59,2	0,0	3,7	58,5	5,4	83,7
Warmińsko-mazurskie	49,1	5,2	0,8	8,8	0,0	56,7
Wielkopolskie	21,0	6,6	6,8	16,3	0,0	34,6
Zachodniopomorskie	34,7	2,5	3,3	2,3	0,0	37,9
Polska	25,2	6,6	5,4	30,8	4,6	49,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych GUS

Struktura i udział poszczególnych typów obszarów specyficznych jest wyraźnie zróżnicowany regionalnie. Wyraźnie większa koncentracja obszarów specyficznych występuje w Polsce wschodniej, a zwłaszcza w województwach położonych w południowo-wschodniej części kraju (rys. 1). Wpływa to między innymi na organizację i intensywność produkcji rolniczej oraz na pozycję i udział rolnictwa poszczególnych województw w krajowej produkcji rolniczej. Analiza danych statystycznych wskazuje, że istnieje wyraźna specjalizacja poszczególnych województw lub ich grup w towarowej produkcji rolniczej (11, 20, 22).

Rys. 1. Regionalne zróżnicowanie udziału obszarów specyficznych w powierzchni użytków rolnych
Źródło: opracowanie własne

Z badań opartych na bogatym materiale statystycznym wynika, że o wykorzystaniu potencjału produkcyjnego rolnictwa w skali całego kraju i w poszczególnych regionach decydują obszary specyficzne. Analiza wykazała, że wydzielone obszary specyficzne różnią się na ogół pod względem warunków prowadzenia produkcji rolniczej i jej efektów od pozostałego obszaru kraju.

Średnia wartość wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP) dla całego kraju z wyłączeniem gmin miejskich wynosi 66,8 punktów (tab. 2). Natomiast na obszarach specyficznych, za wyjątkiem obszarów podmiejskich, przyjmuje on wartości niższe od średniej. Najniższymi wartościami wskaźnika charakteryzują się obszary górskie i problemowe (OPR), co wynika oczywiście w znacznej mierze z definicji jednej z ich składowych (ONW).

Tabela 2

Warunki naturalne na obszarach specyficznych

Typ obszarów specyficznych	Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP w pkt)
Objęte ochroną przyrody	61,8
Potencjalnie zalewowe	60,9
Podmiejskie	67,4
Problemowe (OPR)	60,0
Górskie i podgórskie	57,9
Specyficzne razem	62,9
Polska (bez gmin miejskich)	66,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie Witek, 1981 (21)

Również średnia powierzchnia i struktura zasiewów w gospodarstwach położonych na obszarach specyficznych jest wyraźnie mniejsza niż średnio w kraju. Najmniej korzystnie przedstawia się wartość tego wskaźnika na obszarach górskich, gdzie jest ona sześć razy mniejsza od średniej dla kraju. Pomimo niekorzystnych wartości wskaźnika można zaobserwować tendencję do dalszego pogarszania się sytuacji w tym zakresie.

Na obszarach specyficznych ogółem znajduje się w Polsce 1320 tys. gospodarstw, które na ogół charakteryzują się gorszymi niż średnio w kraju uwarunkowaniami organizacyjnymi prowadzenia produkcji rolniczej. Na tych obszarach występują w większości gospodarstwa mniejsze powierzchniowo, również struktura obszarowa cechuje się większym udziałem gospodarstw o powierzchni mniejszej niż 1 ha. Większy jest także udział gospodarstw nieprowadzących działalności rolniczej, a także mniej korzystnie przedstawia się ich struktura pod względem wielkości ekonomicznej.

Obszary specyficzne ogółem cechują się również gorszą niż średnio w kraju strukturą zasobów pracy według grup obszarowych użytków rolnych oraz mniej efektywnym ich wykorzystaniem. Są one w podobnym stopniu jak gospodarstwa w kraju ogółem wyposażone w ciągniki i kombajny rolnicze. Struktura wyposażenia

w ciągniki według ich średniej mocy wskazuje, że w przypadku gospodarstw położonych na obszarach specyficznych jest ona na ogół mniej korzystna niż średnio w kraju. Większy jest bowiem udział ciągników mniejszej mocy, a co za tym idzie mniejszej wydajności. Natomiast mniej jest ciągników o dużej mocy, których użycie jest dużo bardziej efektywne.

Większość z omawianych obszarów specyficznych cechuje się zbliżonym do przeciętnego w kraju rozłogiem gospodarstwa. Jedynie w przypadku gospodarstw położonych na obszarach podmiejskich jest on bardziej korzystny niż przeciętnie w Polsce.

Najmniej korzystnymi uwarunkowaniami organizacyjnymi cechują się gospodarstwa położone na terenach podmiejskich. Również mniej korzystnie niż średnio w kraju kształtują się one na ogół na obszarach objętych ochroną przyrody i obszarach problemowych. Najbardziej zbliżone do średniej krajowej uwarunkowania organizacyjne produkcji rolniczej występują na terenach potencjalnie zalewowych.

Powierzchnia użytków rolnych na obszarach specyficznych wynosi 7360 tys. ha i zajmuje 49,7% ogółu użytków rolnych w Polsce. W strukturze użytków rolnych na obszarach specyficznych największy udział zajmują obszary problemowe rolnictwa (30,8%) oraz ochrony przyrody (25,2%). Udział terenów górskich wynosi 4,6%, zalewowych 6,6% oraz podmiejskich 5,4%. Użytki rolne w dobrej kulturze rolnej zajmują 93,8% powierzchni obszarów specyficznych. W trzech z analizowanych stref: ochrony przyrody, podmiejskiej i obszarów problemowych rolnictwa stwierdzono mniejszy udział użytków rolnych pozostających w dobrej kulturze rolnej niż średnio w kraju. W obrębie obszarów specyficznych jest statystycznie mniej użytków rolnych i są one w większym stopniu wyłączane z produkcji w porównaniu z resztą kraju. Większy na tych obszarach jest też udział powierzchni leśnych. Dane te świadczą o mniejszej produkcji rolnej i postępującym procesie jej ograniczania w strefie obszarów specyficznych.

Regionalne zróżnicowanie udziału obszarów specyficznych wywiera również znaczący wpływ na stopień wykorzystania potencjału rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Polsce. Miarami tego wykorzystania są średnie plony zbóż i wartość skupu produktów rolnych wyrażona w zł na 1 ha. Zróżnicowanie tych wskaźników na tle udziału obszarów specyficznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych według województw przedstawiono w tabeli 3. Analiza danych w niej zawartych wskazuje, że województwa o wyższym udziale obszarów specyficznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych charakteryzują się niższym stopniem wykorzystania potencjału rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Należy jednak podkreślić, że województwa małopolskie, podkarpackie i świętokrzyskie cechują się także dużym rozdrobnieniem rolnictwa, o czym świadczy przeciętnie mała powierzchnia gospodarstwa oraz zdecydowanie niska intensywność gospodarowania oceniana przez pryzmat zużycia nawozów mineralnych.

Analiza statystyczna wykazała, że udział obszarów specyficznych jest istotnie ujemnie skorelowany ze średnimi plonami zbóż, wartością skupu produktów rolnych,

średnią powierzchnią gospodarstwa oraz zużyciem nawozów mineralnych (tab. 3). Nie stwierdzono natomiast istotnej zależności pomiędzy udziałem obszarów specyficznych a jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej wyrażoną wartością wskaźnika WRPP.

Tabela 3

Zróżnicowanie stopnia wykorzystania potencjału rolniczej przestrzeni produkcyjnej na tle udziału obszarów specyficznych

Województwo	WWRPP (pkt)	Udział obszarów specyficznych w UR (%)	Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha)	Średnie zużycie nawozów mineralnych w latach 2010–2012 (kg·ha ⁻¹)	Średnie plony zbóż w latach 2010–2012 (t·ha ⁻¹)	Wartość skupu produktów rolnych w 2012 r. (zł·ha ⁻¹)
Dolnośląskie	74,9	37,5	11,8	160,4	4,6	3223
Kujawsko-pomorskie	71,0	16,4	13,9	166,6	3,9	4649
Lubelskie	74,1	52,8	7,1	118,0	3,2	3002
Lubuskie	62,3	41,8	14,3	112,6	3,4	2492
Łódzkie	61,9	46,7	7,2	130,6	3,1	3843
Małopolskie	69,3	90,3	3,7	71,6	3,4	1786
Mazowieckie	59,9	61,1	8,2	105,7	2,8	4402
Opolskie	81,4	22,4	13,1	205,7	5,5	4114
Podkarpackie	70,4	79,3	4,1	68,4	3,3	1360
Podlaskie	55,0	53,3	12,2	102,2	2,8	3521
Pomorskie	66,2	50,3	14,6	139,2	3,6	3976
Śląskie	64,2	54,7	5,1	126,0	3,6	3382
Świętokrzyskie	69,3	83,7	5,1	94,2	2,8	2348
Warmińsko-mazurskie	66,0	56,7	19,7	115,1	3,8	3718
Wielkopolskie	64,8	34,6	21,1	163,5	3,8	5349
Zachodniopomorskie	67,5	37,9	20,0	140,3	4,0	3108
Polska	66,6	49,7	8,6	128,2	3,6	3688
<i>Współczynnik korelacji (r)</i>	<i>-0,21</i>	<i>x</i>	<i>-0,65*</i>	<i>-0,90*</i>	<i>-0,62*</i>	<i>-0,71*</i>

* korelacja istotna statystycznie przy $\alpha = 0,05$

Źródło: opracowanie własne na podstawie: danych GUS (20) i Witek, 1981 (21)

Uzyskane wyniki wskazują, że w polskim rolnictwie postępuje również specjalizacja produkcji. W odniesieniu do obszarów specyficznych należy stwierdzić, że ekstensywną organizacją produkcji roślinnej charakteryzują się obszary objęte ochroną przyrody oraz obszary problemowe. Wyróżniają się one, na tle średnich dla kraju, większym udziałem zbóż w strukturze zasiewów oraz małym udziałem bura-

ka cukrowego i rzepaku. Na terenach potencjalnie zalewowych struktura zasiewów nie odbiega od średniej dla Polski. Obszary podmiejskie wyróżniają się natomiast większym udziałem w zasiewach ziemniaków i warzyw, głównie kosztem kukurydzy kiszonkowej.

Obsada zwierząt inwentarskich charakteryzująca produkcję zwierzęcą na wydzielonych obszarach specyficznych jest o 0,03 SD·ha⁻¹ UR niższa od średniej w Polsce (tab. 4). Zdecydowanie niższa jest obsada zwierząt na obszarach objętych ochroną przyrody (0,59 SD·ha⁻¹). Wartość tego wskaźnika świadczy, że intensywność produkcji zwierzęcej, a tym samym możliwość stwarzania zagrożeń środowiskowych na tym obszarze jest najmniejsza.

W Polsce według danych PSR w 2010 r. spośród 1073,7 tys. gospodarstw bezinwentarzowych 63,5% znajdowało się na obszarach specyficznych, a wśród wydzielonych obszarów 30,6% na obszarach objętych ochroną przyrody, 6,8% na polderach rzecznych, 11,3% na obszarach podmiejskich i 43,7% na obszarach problemowych.

Tabela 4

Wybrane wskaźniki organizacyjne charakteryzujące obszary specyficzne na tle kraju

Wyszczególnienie	Typ obszarów specyficznych					Polska (bez gmin miejskich)
	objęte ochroną przyrody	potencjalnie zalewowe	podmiejskie	problemowe (OPR)	specyficzne razem	
Obsada zwierząt (SD·ha ⁻¹)	0,59	0,70	0,66	0,67	0,64	0,67
Udział gospodarstw bezinwentarzowych (%)	30,6	6,8	11,3	43,7	63,5	100
Udział w krajowym zużyciu nawozów mineralnych NPK (%)	19,5	5,0	4,6	22,1	39,9	100
Udział w krajowym zużyciu CaO (%)	17,2	4,0	4,8	14,3	33,0	100
Udział osób kierujących gospodarstwem bez wykształcenia rolniczego (%)	62,3	60,9	63,0	62,2	61,7	58,4
Udział gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą o udziale dochodów rolniczych przekraczającym 50% (%)	23,6	25,5	15,9	24,6	24,4	28,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (15)

Z przeprowadzonej analizy wynika, że na obszarach specyficznych znajduje się 63,6% gospodarstw spośród tych, które w Polsce nie stosują jakiegokolwiek nawożenia naturalnego. Podobny udział, bo 61,8%, mają na obszarach specyficznych gospodarstwa stosujące nawożenie naturalne. Jak wynika z danych PSR 2010, na obszarach specyficznych położonych jest 62,8% wszystkich gospodarstw; należy zatem wnioskować, że ocena sytuacji w zakresie stosowania nawożenia naturalnego

na tych obszarach nie odbiega od tej, jaka jest w całym kraju. Analizując poziom stosowanego nawożenia naturalnego na obszarach specyficznych, należy podkreślić relatywnie niższy poziom stosowanego tam obornika ($4,2 \text{ t} \cdot \text{ha}^{-1} \text{ UR}$). Dawki nawozów naturalnych, tj. obornika, gnojówki i gnojowicy, wyższe niż przeciętnie w Polsce stosowane są jedynie na obszarach problemowych. Może to wynikać ze znacznie większej obsady bydła niż na pozostałych wydzielonych obszarach, jak i w Polsce.

Zużycie nawozów mineralnych w Polsce jest zróżnicowane regionalnie, co wiąże się przede wszystkim z intensywnością produkcji rolniczej. Jest to wynikiem postępującej regionalizacji produkcji rolniczej w Polsce. Według danych PSR w roku 2010 w Polsce zużyto 1739,1 tys. t NPK i 577,5 tys. t CaO. Na wszystkich obszarach specyficznych zużywa się nie więcej niż 40% (694 tys. t) składników mineralnych NPK stosowanych w kraju. W Polsce ok. 37% wszystkich gospodarstw nie stosuje żadnego nawożenia mineralnego bądź naturalnego. Na wydzielonych obszarach specyficznych udział takich gospodarstw jest większy i wynosi 41%, ale największy jest na obszarach podmiejskich, gdzie przekracza 52%.

Bardzo istotnym elementem zrównoważonego systemu nawożenia jest odczyn gleby warunkowany w znacznej mierze zabiegiem wapnowania. Zużycie nawozów wapniowych w ostatnich latach dość drastycznie spadło w większości województw w Polsce. Udział zużycia CaO w nawozach wapniowych stosowanych na obszarach specyficznych jest mniejszy niż pozostałych makroskładników NPK w odniesieniu do obszaru całego kraju. Na obszarach tych zużywa się tylko 33% (190,7 tys. t) CaO, co należy ocenić zdecydowanie negatywnie.

W opracowaniu podjęto również próbę oceny uwarunkowań społecznych prowadzenia działalności rolniczej na obszarach specyficznych. We wszystkich omawianych obszarach największy był udział gospodarstw rolnych kierowanych przez osoby nieposiadające wykształcenia rolniczego (ponad 58% gospodarstw rolnych). Udział tego typu gospodarstw na obszarach objętych ochroną przyrody w odniesieniu do stanu na obszarach wiejskich był nieco wyższy i wynosił 62,3%, podobnie jak na obszarach specyficznych (61,7%). Natomiast w przypadku wykształcenia rolniczego (zasadniczego zawodowego i średniego zawodowego) osób kierujących gospodarstwem położonym na obszarach objętych ochroną przyrody stwierdzono odwrotną tendencję. Udział gospodarstw z wykształceniem rolniczym zasadniczym zawodowym (9,4%) i średnim zawodowym (6,9%) osoby kierującej gospodarstwem był mniejszy niż na obszarach wiejskich (odpowiednio 11,2 i 8,5%). We wszystkich porównywanych obszarach niski był udział gospodarstw z wyższym rolniczym wykształceniem osoby kierującej gospodarstwem, jednak w gospodarstwach na obszarze z ochroną przyrody był on najwyższy (2,1%).

Przeciętne zatrudnienie w gospodarstwie indywidualnym prowadzącym działalność rolniczą (bez względu na analizowany obszar) wynosiło 2,4 osoby fizycznej i 1,1 osoby pełnozatrudnionej (AWU). W miarę wzrostu powierzchni gospodarstwa indywidualnego w przedziale 0–100 ha użytków rolnych, we wszystkich omawia-

nych obszarach, następował wzrost liczby pracujących od 2,0 do 2,9 osób i od 0,5 do 2,0 AWU na gospodarstwo. W gospodarstwach indywidualnych o największej powierzchni użytków rolnych (100 ha i więcej), położonych na obszarach objętych ochroną przyrody liczba pracujących wynosiła 3,7 osoby oraz 3,1 AWU i była nieco niższa niż w skali kraju, gdzie w gospodarstwie indywidualnym przeciętnie pracowało 4,1 osoby fizycznej i 3,5 osoby pełnozatrudnionej.

Odsetek gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą o udziale dochodów rolniczych w dochodach gospodarstwa domowego przekraczającym 50% na obszarze objętym ochroną przyrody wynosił 23,6% i był zbliżony do udziału tego typu gospodarstw na obszarach specyficznych (24,4%), a zarazem niższy niż wartość ogółem w kraju (28,7%). Natomiast większy był udział gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą, w których renty i emerytury przekraczały 50% w dochodzie gospodarstwa domowego. Udział takich gospodarstw wynosił 21,8%, podczas gdy średnio w kraju gospodarstwa te stanowiły 19,1%.

Na obszarze objętym ochroną przyrody udział gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą, zużywających ponad 50% wartości końcowej produkcji rolniczej gospodarstwa na potrzeby gospodarstwa domowego był wysoki i wynosił 45,1%, podobnie jak na obszarach problemowych (45,5%) i nieco wyższy niż na obszarach specyficznych (44,2%). Natomiast średnio w kraju tego typu gospodarstwa stanowiły o 6,7% mniej (38,4%). Należy zaznaczyć, że 29,2% gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą na obszarach z ochroną przyrody zużywało 100% wartości końcowej produkcji rolniczej na potrzeby gospodarstwa domowego.

Gospodarstwa rolnicze znajdujące się na terenach polderów rzecznych charakteryzowały się najwyższym udziałem kobiet i mężczyzn jako osób kierujących w grupie wiekowej powyżej 65 lat. Ponadto gospodarstwa te cechowały się najniższym zatrudnieniem w przeliczeniu na 100 ha UR. Gospodarstwa tego obszaru charakteryzowały się ponadto najwyższą towarowością produkcji, co potwierdza najniższy udział gospodarstw zużywających więcej niż 50% wartości końcowej produkcji rolnej na potrzeby gospodarstwa domowego.

Gospodarstwa terenów podmiejskich, mimo niskiego udziału w ogólnej liczbie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą (8,5%), najbardziej wyróżniają się od ogółu gospodarstw obszarów specyficznych. Najczęściej były one prowadzone przez osoby ze stażem pracy powyżej 11 lat, a jednocześnie były to gospodarstwa z osobą kierującą w wieku starszym niż średnio w kraju. Spośród gospodarstw analizowanych obszarów największy był tu udział gospodarstw z osobą kierującą gospodarstwem rolnym nieposiadającą wykształcenia rolniczego (63%). Ponadto gospodarstwa w rejonach podmiejskich charakteryzowało najwyższe zatrudnienie określone liczbą osób na 100 ha UR.

Obszary problemowe obejmują największą liczbę gospodarstw prowadzących produkcję rolniczą w stosunku do gospodarstw ogółem w kraju (43,9%). Podobnie

jak w gospodarstwach terenów podmiejskich, osoby kierujące gospodarstwem były tu nieznacznie starsze niż średnio w kraju. Udział gospodarstw z osobą kierującą nieposiadającą wykształcenia rolniczego był zbliżony do średniego udziału tego typu gospodarstw na obszarach specyficznych, jednak gospodarstwa tych obszarów charakteryzowały się najniższym udziałem gospodarstw kierowanych przez osoby z wyższym wykształceniem rolniczym (1,3%). Gospodarstwa obszarów problemowych cechowało najwyższe zatrudnienie wyrażone w AWU na 100 ha UR, a udział gospodarstw zużywających ponad 50% wartości końcowej produkcji rolniczej na potrzeby gospodarstwa domowego był tu równie wysoki jak w gospodarstwach obszarów podmiejskich (45,4%), co świadczy o wysokim udziale gospodarstw produkujących na samozaopatrzenie.

Gospodarstwa rolne terenów górzystych, położone w obrębie trzech pasm górskich, tj. Karpat, Sudetów i Gór Świętokrzyskich, wykazują znaczące odrębności na tle kraju. Rolnictwo jest tu także wyraźnie odmienne w poszczególnych strefach wysokościowych. Stąd kwestie, na które należy zwrócić uwagę, mając na względzie ocenę rolnictwa górskiego w aspekcie kształtowania polityki rolnej i wspierania rolniczego zagospodarowania terenów górskich, są różnorodne i złożone. Duże różnice w zakresie stanu organizacji rolnictwa poszczególnych pasmach górskich wynikają głównie ze zróżnicowania struktury agrarnej, w tym małego arealu ziemi w dominującej części gospodarstw rolnych. W Sudetach gospodarstwa rolne są zdecydowanie większe obszarowo, aniżeli w dominujących powierzchniowo w strukturze gór – Karpatach. Także udział gospodarstw większych obszarowo, tj. ≥ 20 ha jest wyraźnie wyższy w Sudetach, Beskidzie Niskim i Bieszczadach. W Karpatach widoczne jest nadmierne rozdrobnienie pól i szczególnie wysoki udział gospodarstw posiadających niekorzystny rozłóg w postaci 10 i więcej działek rolnych. W Sudetach obserwowane jest niemal dwukrotnie większe niż w Karpatach zjawisko nadmiernego oddalenia działek od siedziby gospodarstwa, tj. ≥ 10 km. W strukturze użytkowania ziemi w Karpatach dominują trwałe użytki zielone, które w Sudetach i Górach Świętokrzyskich stanowią ok. 1/3 powierzchni gospodarstw. Natomiast w strukturze powierzchni zasiewów gór dominują zboża (69,1%), których największy (nadmierny) udział dotyczy Karpat. Bardzo wysoki jest tu także udział uprawy ziemniaka, co jest wyróżnikiem pasma karpackiego. W górach ujmowanych ogółem obsada zwierząt gospodarskich jest nieznacznie wyższa aniżeli w kraju, jednak góry utraciły już dominującą pozycję w zakresie obsady inwentarza żywego. Niskiemu nawożeniu naturalnemu w górach towarzyszy bardzo niski poziom nawożenia mineralnego, który w gospodarstwach karpackich wynosi tylko ok. 26 kg NPK·ha⁻¹. Gospodarstwa górskie, szczególnie karpackie, cechują się także nadmierną liczbą pracujących, co wiąże się zarówno z ich niewielkim obszarem, jak też i relatywnie większymi rodzinami zamieszkującymi gospodarstwa domowe. Na obszarach górskich obserwuje się nasilenie procesu starzenia osób kierujących gospodarstwami rolnymi, które najbardziej odczuwalne jest w Sudetach. W ogólnej zbiorowości badanych gospodarstw górskich tylko w 77,1%

z nich prowadzona jest działalność rolnicza, przy średniej dla kraju wynoszącej 84,8%. Dominującą grupą są gospodarstwa (60,2%), w których dochody z rolnictwa stanowią poniżej 10% dochodów ich gospodarstw domowych. Gospodarstwa górskie w dużej mierze produkują produkty rolnicze z przeznaczeniem na samozaopatrzenie – 60,7% ogółem (dla obszaru gór), przy średniej dla kraju wynoszącej 24,3%.

Przedstawione wyniki wskazują, że omawiane obszary specyficzne ze względu na swoją odmienność i specyfikę wymagają zindywidualizowanego podejścia. Dotyczy to przede wszystkim odpowiedniego ukierunkowania krajowych instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej oraz narzędzi kreowania rozwoju obszarów wiejskich.

Podsumowanie

Na podstawie przedstawionej ogólnej charakterystyki rolnictwa na obszarach specyficznych można stwierdzić, że są one czynnikiem decydującym o wykorzystaniu zasobów ziemi, pracy i kapitału w skali całego kraju i w poszczególnych regionach. Ponadto są wyznacznikiem konkurencyjności polskiego sektora rolnego. Decydujące znaczenie ma tu wysoki, sięgający 50% udział tych obszarów w ogólnej powierzchni użytków rolnych kraju. Obok tego znaczący wpływ na konkurencyjność rolnictwa ma struktura obszarów specyficznych (według typów) oraz jej zróżnicowanie regionalne. Występowanie obszarów specyficznych jest także wyznacznikiem kierunków działalności doradztwa rolniczego. Charakterystyka tych obszarów i regionalnego zróżnicowania ich udziału oraz struktury według wyodrębnionych typów wskazują również na występowanie szeregu czynników decydujących o konkurencyjności polskiego rolnictwa. Z obszarami specyficznymi z reguły wiąże się szereg ograniczeń i barier. Ich łagodzenie lub przezwyciężenie wymaga wsparcia merytorycznego i finansowego, a jednocześnie stałego śledzenia kierunków i dynamiki zmian pod wpływem krajowych instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej. Analiza rolnictwa na obszarach specyficznych dostarcza też szeregu informacji przydatnych do budowy regionalnych strategii rozwoju, a także wskazuje na istotne uwarunkowania ocen w skali całego kraju. Warto także pamiętać, że niektóre typy obszarów specyficznych z uwagi na walory przyrodnicze i krajobrazowe stwarzają możliwość wielofunkcyjnego rozwoju, m.in., poprzez rozwój turystyki, rekreacji czy też świadczenia usług na rzecz społeczeństwa i środowiska przyrodniczego. Nie ulega wątpliwości, że wieloaspektowa, kompleksowa charakterystyka rolnictwa na obszarach specyficznych w Polsce oparta na danych Powszechnego Spisu Rolnego 2010 ma szereg walorów informacyjno-poznawczych, ale tworzy też podstawy merytoryczne do zarządzania rozwojem rolnictwa i obszarów wiejskich.

Literatura

1. Brodzińska K.: Determinanty środowiskowe i gospodarcze programu rolnośrodowiskowego. Raporty i Monografie. UWM Olsztyn, 2013, ss. 149.
2. Filipiak K., Jadczyż J.: Kryteria wyboru i ocena obszarów problemowych rolnictwa w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2008, **12**: 103-111.
3. Goraj L., Mańko S.: Analiza sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych w latach 2004–2010. GUS, Warszawa 2013, ss. 190
4. Goryńska-Goldmann E., Wojcieszak M.: Zróżnicowanie regionalne w pozyskiwaniu środków unijnych w ramach wybranych działań PROW 2007–2013 w Wielkopolsce. Rocz. Nauk. SERiA, 2012, **15(3)**: 91-96.
5. Jadczyż J., Filipiak K., Stuczyński T., Kozła P., Wilkos W.: Obszary problemowe rolnictwa (OPR) i obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) w Polsce – różnice kryteriów i zasięgów przestrzennych. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2010, **21**: 9-20.
6. Kopiński J.: Stan i prognozowane kierunki zmian pogłowia zwierząt gospodarskich w Polsce do roku 2020. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2009, **17**: 149-159.
7. Kopiński J., Krasowicz S.: Regionalne zróżnicowanie warunków produkcji rolniczej w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2010, **22**: 9-29.
8. Krasowicz S., Stuczyński T., Doroszewski A.: Produkcja roślinna w Polsce na tle warunków przyrodniczych i ekonomiczno-organizacyjnych. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2009, **14**: 27-54.
9. Krasowicz S., Kuś J.: Kierunki zmian produkcji rolniczej w Polsce do roku 2020 – próba prognozy. Zag. Ekon. Rol., 2010, **3**: 5-18.
10. Krasowicz S.: Wpływ uwarunkowań historycznych na regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej w Polsce. Rocz. Nauk. SERiA, 2013, **15(3)**: 175-180.
11. Kuś J.: Specjalizacja gospodarstw rolnych i jej konsekwencje produkcyjne, ekonomiczne i siedliskowe. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2013, **32(6)**: 167-185.
12. Kuś J., Krasowicz S., Igras J.: Przewidywane kierunki zmian produkcji rolniczej w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2009, **17**: 72-92.
13. Kuś J., Matyka M.: Zróżnicowanie warunków przyrodniczych i organizacyjnych produkcji rolniczej w Polsce. W: Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (**20**). Raport PW, IERiGŻ-PIB Warszawa, 2013, **93**: 47-70.
14. Matyka M., Krasowicz S., Kopyński J., Kuś J.: Regionalne zróżnicowanie zmian produkcji rolniczej w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2013, **32(6)**: 143-165.
15. Matyka M. (red.): Rolnictwo na obszarach specyficznych. GUS, Warszawa 2013, ss. 153
16. Musiał W.: Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich Karpat Polskich. Problemy rozwoju wsi i rolnictwa. IRWiR PAN, Warszawa 2008, ss. 391.
17. Poczta W. (red.): Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw Unii Europejskiej – wpływ WPR. GUS, Warszawa 2013, ss. 253.
18. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 września 2002 r. w sprawie standardów jakości gleby oraz standardów jakości ziemi (Dz.U. nr 165, poz. 1359, 2002).
19. Stuczyński T., Kozłowa J., Łopatka A., Siebielec G., Jadczyż J., Kozłowa P., Doroszewski A., Wawer R., Nowocień E.: Przyrodnicze uwarunkowania produkcji rolniczej w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2007, **7**: 77-115.

20. Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2001–2011. GUS, Warszawa 2002–2012.
 21. W i t e k T. (red): Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski według gmin. IUNG Puławy, 1981.
 22. Zwierzęta gospodarskie i wybrane elementy metod produkcji zwierzęcej. PSR 2010. GUS, Warszawa 2011.
-

Adres do korespondencji:

dr hab. Mariusz Matyka
Zakład Systemów i Ekonomiki Produkcji Roślinnej
IUNG-PIB
ul. Czartoryskich 8
24-100 Puławy
tel. (81) 886 34 21 wew. 360
e-mail: mmatyka@iung.pulawy.pl